

УДК 159.923.2

ОСОБЛИВОСТІ ВЗАЄМОЗВ'ЯЗКУ ОСОБИСТІСНОЇ ВІДПОВІДАЛЬНОСТІ З ЦІННОСТЯМИ ОСОБИСТОСТІ У ЮНАЦЬКОМУ ВІЦІ

Невідома Я.Г., к. психол. н.,
асистент кафедри психології розвитку факультету психології
Київський національний університет імені Тараса Шевченка

Стаття присвячена аналізу психологічних конструктів «особистісна відповідальність» та «ціннісні орієнтації». Відзначено, що центральними особистісними новоутвореннями у юнацькому віці є формування світогляду і самооцінки, самостійності суджень та прагнення до самовиховання. Доводиться наявність взаємозв'язку між цінностями особистості та особистісною відповідальністю.

Ключові слова: особистісна відповідальність, ціннісні орієнтації, юнацький вік, соціалізація.

Статья посвящена анализу психологических конструктов «личностная ответственность» и «ценностные ориентации». Отмечено, что центральными личностными новообразованиями в юношеском возрасте являются формирование мировоззрения и самооценки, самостоятельности суждений, стремление к самовоспитанию. Доказывается наличие взаимосвязи между ценностями личности и личностной ответственностью.

Ключевые слова: личностная ответственность, ценностные ориентации, юношеский возраст, социализация.

Nevidoma Ya.G. PECULIARITIES OF THE CONNECTIONS BETWEEN PERSONAL RESPONSIBILITY AND VALUE ORIENTATIONS IN ADOLESCENCE

The article analyzes the psychological constructs "personal responsibility" and "value orientations". It is noted that the central personal formation in adolescence is formation of world outlook and self-esteem, independence of judgment, striving for self-education. Proved the existence of the relationship between the individual's values and personal responsibility.

Key words: personal responsibility, value orientations, adolescence, socialization.

Постановка проблеми. Проблема відповідальності привертає увагу філософів-екзистенціалістів (Ж.-П. Сартр, М. Гайдеггер), релігійних філософів (М.О. Бердяєв, І.О. Ільїн, П. Тілліх), соціологів і соціальних психологів (К.К. Муздибаєв, Р. Нісбетт, Л. Росс), сучасних політологів та істориків (Д.В. Ольшанський, О.С. Сенявська), правознавців (О.Д. Сітковська). Дослідники звертаються до питань психології відповідальності в рамках філософської етики та етико-психологічних вчень (М.М. Бахтін, О.К. Веселова, Х. Йонас). Психологія розвитку проявляє інтерес до питань формування самостійності, відповідальності, ініціативності, активної життєвої позиції особистості (М.В. Єрмолаєва, В.П. Прядеїн). Значним потенціалом розробок і знань з проблеми відповідальності в контексті життєвих ситуацій володіє психологія особистості (К.О. Абульханова-Славська, Л.І. Анциферова, А. Бандура, Дж. Бьюдженталь, Дж. Келлі, К. Левін, Д.О. Леонтьєв, Р. Мей, Ф. Перлз, Дж. Роттер, В. Франкл, І. Ялом та ін.). Практично всі світові психологічні школи (біхевіоризм, психоаналіз, гуманістична) зачіпають окремі аспекти проблеми відповідальності. Особливо актуальною стає проблема відповідальності в період

юнацького віку, адже у зв'язку зі збільшенням автономності особистість дедалі частіше зустрічається із ситуаціями, коли їй потрібно робити вибір та «брати» або «нести» відповідальність за його наслідки.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Походження поняття відповідальності має давню історію, і в процесі свого розвитку воно змінювалось, набувало нових відтінків. Спочатку, на ранніх етапах суспільного розвитку, відповідальність трактувалась як виконання обов'язку, дотримання певних норм поведінки, тобто вона була чимось зовнішнім по відношенню до особистості. Далі, в ході розвитку історії науки, відбувся перехід від розуміння відповідальності як зовнішнього механізму контролю до трактування її як самоконтролю. Таким чином, розвиток поняття відповідальності пішов в напрямку від зовнішньої до внутрішньої, особистісної, усвідомленої, і воно стало атрибутом зрілості особистості.

Західними авторами проблема формування відповідальності вивчається в рамках морального розвитку особистості, причому виділяються певні взаємозалежні етапи формування моральної свідомості, а отже, й відповідальності (Ж. Піаже, Л. Колберг). У рамках іншого напрямку дослідників цікавлять питання про фактори, умови, що впли-

вають на процес атрибуції відповідальності, тощо.

У дослідженнях Т.М. Титаренко відповідальність неможливо розглядати відокремлено від поняття свободи. Як зауважує Т.М. Титаренко, відповідальність не суперечить свободі, вона є логічним наслідком, який об'єднує низку вчинків у життєвий шлях людини. Відповідальність передбачає свободу прийняття рішень, свободу вибору цілей та способів, методів і стилів їх досягнення [1; 6]. Оскільки вибір можливості дії впливає з активності суб'єкта, то ступінь його особистісної відповідальності зумовлюється напрямом і соціальними наслідками його діяльності. Напрямок цієї діяльності обирається вільно, шляхом відповідального прийняття рішення. У цьому розумінні відповідальність є мірою свободи. Відповідальність передбачає необхідність збереження індивідуальної своєрідності, нетотожності життєвого світу. Якщо простір, в якому живе особистість, замкнений, то й відповідальність ніби зменшується, стає зовнішньою [6].

Джерело і рушійні сили розвитку в ході цих змін зміщуються всередину самої особистості, яка отримує здатність долати обумовленість її життєдіяльності її життєвим світом. Поряд із формуванням відповідних особистісних механізмів – свободи і відповідальності – відбувається їх змістовне ціннісне наповнення, що виражається у формуванні індивідуального світогляду, системи особистісних цінностей і, зрештою, у набутті людиною духовності як особливого виміру особистісного буття.

Постановка завдання. На основі викладеного можна сформулювати завдання дослідження, яке полягає в тому, щоб проаналізувати психологічні конструкти «особистісна відповідальність» та «ціннісні орієнтації», довести наявність взаємозв'язку між цінностями особистості та особистісною відповідальністю.

Виклад основного матеріалу дослідження. Вперше розгляд людини як особисто відповідальної за своє життя зустрічається в екзистенційній філософії. Ідея людини, відповідальної за своє буття в світі, що завжди має вибір, пронизує роботи С. К'єркегора, Ж.-П. Сартра, М. Гайдеггера та інших вчених. Ці ідеї здійснили величезний вплив на розвиток гуманістичної, а потім екзистенційної психології, де визнання особистою відповідальності є центральним елементом і обов'язковою умовою успішної психотерапії. Фредерік Перлз основою здорового функціонування вважав потребу у підвищенні персональної відповідальності особистості [7].

К. Роджерс також поділяв положення про те, що людина несе особисту відповідальність. Набуттю психологічного здоров'я, на його думку, сприяє переміщення «від того стану, де її мислення, почуття і поведінка керуються судженнями та очікуваннями інших, у напрямку до того стану, в якому вона покладається на свої власні переживання щодо своїх цінностей і стандартів» [7]. А. Маслоу, описуючи вісім типів поведінки, що ведуть до самоактуалізації, також акцентує увагу на чесності та прийнятті відповідальності за свої дії. Він «рекомендує шукати відповіді всередині, а не позувати, намагатися добре виглядати або задовольняти своїми відповідями інших. Кожен раз, коли ми шукаємо відповіді всередині, ми стикаємося зі своєю внутрішньою самістю» [4, с. 382].

В цілому для гуманістичної психології характерний розгляд ролі відповідальності у структурі особистісної зрілості. Так, Е. Фромм виділив сукупність якостей особистісно зрілої людини. Відповідальність є необхідною якістю поряд з турботою, повагою, знанням. На думку В. Франкла, відповідальність, духовність і свобода – це три основи людського існування. Найвищий рівень відповідальності – відповідальність перед життям – є сенсом людського буття [3, с. 40].

Поділяючи сформовану в гуманістичній і екзистенційній психології точку зору про важливість свободи, самореалізації, можливості виступати джерелом подій, що відбуваються в житті, позитивна психологія також визнає відповідальність необхідною умовою їх здійснення. Без неї людина позбавляється можливості впливати на своє життя, відчуваючи власну неспроможність або безпорадність.

Таким чином, для сучасної психології вивчення особистісної відповідальності є актуальним. Більшість дослідників розділяє точку зору щодо того, що усвідомлення і прийняття особистої відповідальності сприяють підвищенню ефективності життєдіяльності людини. Однак «від простої здатності усвідомлювати відповідальність до її перетворення в стійку якість особистості досить далеко» [6, с. 15].

Проблема трансформації суспільних загальнолюдських цінностей в особистісні, «утвердження» їх в індивідуальній свідомості – одна з фундаментальних проблем людського існування. Культура задає систему ціннісних уявлень, що регулюють індивідуальну і соціальну поведінку людини, служить базою для постановки і здійснення пізнавальних, практичних та особистісних завдань. Однак відомі іншим знання люди-

на не може просто «взяти» – вона повинна їх перевідкрити для себе, повинна відбутися гранично особиста зустріч з ними. На одностайну думку теологів, філософів і психологів, засвоєння загальнолюдських цінностей не зводиться до безособового знання: воно є не тільки знанням, але й ставленням, що виникає в реальних життєвих зв'язках суб'єкта з навколишнім світом. Присвоєні індивідом загальнолюдські цінності у вітчизняній психології позначаються поняттям «особистісні цінності», або «суб'єктивні цінності», які Д.О. Леонтьєв визначає як «консервовані» відносини особистості зі світом, що відображають інваріантні аспекти загальнолюдського досвіду. Кожній особистості притаманна індивідуально специфічна ієрархія особистісних цінностей, які виступають зв'язною ланкою між духовною культурою суспільства і духовним світом особистості, між суспільним та індивідуальним буттям, є механізмом детермінації індивідуальної життєдіяльності, соціокультурними регуляторами, формами представленості останніх в психологічній структурі особистості [4; 6].

У зарубіжній психології існує безліч визначень поняття «цінність», які мають загальний, дуже широкий зміст, і таких визначень, що зводять це поняття до одного з явищ мотиваційного процесу. Так, наприклад, Е. Толмен визначає цінність як привабливість цільового об'єкта, тобто поряд з потребою визначається необхідність мети. У більш загальних визначеннях поняттю «цінність» надається кілька значень, залежно від розглянутого аспекту: а) цінність як суспільний ідеал, вироблений суспільною свідомістю, що містить абстрактне уявлення про атрибути необхідного в різних сферах суспільного життя, це загальнолюдські і конкретно-історичні цінності; б) цінності, які постають в об'єктивованій формі у вигляді творів матеріальної і духовної культури або людських вчинків; в) соціальні цінності, що входять у психологічну структуру особистості у формі особистісних цінностей, заломлюючись через призму індивідуальної життєдіяльності [8].

Вперше поняття «ціннісна орієнтація» було введено в суспільну науку представниками чиказької соціологічної школи У. Томасом і Ф. Знанецьким для позначення ситуації, коли цінності інтерналізуються індивідом, перетворюючись на свідомі регулятори його поведінки. З того часу це базове визначення ціннісних орієнтацій не зазнало принципівих змін. У вітчизняній же науковій літературі це поняття стало використовуватися значно пізніше, з 60-х років, і першими дослідниками тут були В.Б. Олшанський, А.Г. Здравомислов, Д.М. Узнадзе,

котрі розглядали ціннісні орієнтації дещо психологізовано, як установку особистості. Свій внесок у розробку цієї проблематики зробили також П.П. Лакіс, В.С. Мерлін, В.М. М'ясищев, О.М. Леонтьєв, Л.І. Божович, Б.Д. Паригін та інші дослідники.

Аналізуючи психолого-педагогічний підхід до сутності поняття «цінності» і «ціннісні орієнтації», ми дотримуємося точки зору А.В. Іващенко, Г.П. Савкіної (1993 рік), які виділяють такі сутнісні ознаки моральних цінностей: це вищі духовні цінності, що відображають мотивацію і спрямованість поведінки особистості; пов'язані насамперед з загальнолюдськими чеснотами [8, с. 95].

Деяку узагальнену позицію щодо ціннісних орієнтацій, на якій стоять багато вітчизняних і зарубіжних дослідників, формулює Д.О. Леонтьєв (1996 рік): «Ціннісні орієнтації – це свідомі переконання або уявлення суб'єкта про цінне для нього». При цьому Д.О. Леонтьєв відділяє так визначені ціннісні орієнтації від реальної «ціннісної поведінки» індивіда, яка, хоч і мотивується, регулюється цінностями, але не відображається у свідомості індивіда. Тому реальна «ціннісна поведінка» може бути в індивіда одною, а декларовані ним ціннісні орієнтації – іншими. Однак ми б вважали, що ціннісне ставлення індивіда до дійсності не повинно класифікуватися як «деклароване» (ціннісні орієнтації) і «несвідоме» (ціннісна поведінка) [5]. В такому випадку доведеться визнати, що ціннісне ставлення до життя – це не що інше, як постійний вибір з альтернатив. А ця точка зору – наше базове визначення ціннісної реальності. Ми стоїмо на позиції, близької до позиції теоретиків «роз'яснення цінностей» (С. Саймон), вважаючи, що ціннісна реальність актуальна для людини і суспільства, оскільки вона полягає не в «називанні» і «викладанні» конкретних цінностей, а в «роз'ясненні» ціннісного процесу – етапів вибору разом з оцінкою дії [5].

Виходячи із всього вищезазначеного, ми можемо зробити висновок, що саме в процесі вибору та оцінювання речей навколо подій, що відбуваються в житті особистості, і відбувається формування цінностей та ціннісних орієнтацій. І в такому розумінні ціннісні орієнтації виступають як «мотив» і «мотивація».

Психологічний зміст вікового етапу юності пов'язаний з розвитком самосвідомості, вирішенням завдань професійного самовизначення і вступом у доросле життя. У ранній юності формуються пізнавальні та професійні інтереси, потреба у праці, здатність будувати життєві плани, громадська активність. У цьому віці остаточно долаєть-

ся властива попереднім етапам онтогенезу залежність від дорослих і затверджується самостійність особистості. У відносинах з однолітками поряд зі збереженням великої ролі колективно-групових форм спілкування наростає значення індивідуальних контактів і прихильностей. Юність – напружений період формування моральної свідомості, вироблення ціннісних орієнтацій та ідеалів, стійкого світогляду, громадянських якостей особистості [2]. Таким чином, центральними особистісними новоутвореннями в юнацькому віці є формування світогляду, самостійності суджень, підвищення вимоги до морального вигляду людини, формування самооцінки, прагнення до самовиховання [2].

Гіпотеза нашого дослідження полягає в припущенні про наявність значущого прямого зв'язку між особистісною відповідальністю та ціннісними орієнтаціями особистості, які можливо діагностувати за допомогою процедури тестування. В результаті для дослідження було відібрано такі методики: тест «Рівень суб'єктивного контролю» Дж. Роттера, адаптація Є.Ф. Бажина, С.А. Голинкіної, О.М. Еткінда, методика «Опитувальник діагностики особистісного симптомокомплексу відповідальності (ОДЛСО) і оцінка його психометричних характеристик» І.О. Кочаряна, «Ціннісний опитувальник» Ш. Шварца, тест «Смисложиттєві орієнтації» в адаптації Д.О. Леонтьєва.

Дослідження проводилось на базі Київського національного університету імені Тараса Шевченка. Вибірка становила 60 респондентів віком від 20 до 25 років, з яких 30 – жіночої та 30 – чоловічої статі.

Для обробки даних, отриманих в ході емпіричного дослідження, в нашому дослідженні були використані такі методи математичної статистики: варіаційний та кореляційний аналіз за допомогою пакету статистичної програми «SPSS 17».

За результатами варіаційного аналізу виявлено такі відмінності між чоловіками та жінками:

– для жінок характерні більші середні значення за такими змінними: «самостійність», «універсалізм», «доброта», «безпека», «традиції», «етичність», «нормативність», «інтернальність невдачі», «інтернальність здоров'я», «СЖО – процес життя»; для чоловіків характерні більші середні значення по таким змінним: «самоствердження», «принциповість», «інтернальність в міжособистісних стосунках», «інтернальність досягнення», «інтернальність загальна», «інтернальність в виробничих стосунках», «гедонізм», «досягнення».

– середні значення за методикою «Рівень суб'єктивного контролю» є вищими у досліджуваних чоловіків (шкали «результативність», «цілі в житті», «локус контролю – Я» і загальний показник осмисленості життя); тоді як в жінок є загалом вищими середні значення за шкалою «процес життя».

Таким чином, на основі даних нашого дослідження ми можемо припустити, що чоловіки більш схильні осмислювати свою цілі на майбутнє, усвідомлювати часову перспективу свого розвитку, є більш спрямованими на досягнення поставленої мети, аніж жінки. Жінки, порівняно з чоловіками, більш схильні сприймати процес свого життя як цікавий, емоційно насичений і наповнений змістом, є більш орієнтовані на сам процес життя, а не на цілі, перспективу в майбутньому.

Чоловіки схильні вбачати сенс свого життя саме в цілях, які вони перед собою ставлять, тобто саме на результат від їхньої діяльності, наповнений для них особливим сенсом, що володіє сенсоутворюючою функцією, тоді як жінки схильні шукати сенс існування в самому існуванні, тих емоціях, враженнях та переживаннях, що вони отримують від самого процесу життя.

Для жінок є більш важливими розуміння, терпимість і захист благополуччя всіх людей і природи, збереження та підвищення добробуту близьких людей, повага та відповідальність за культурні та релігійні звичаї та ідеї, домінування над людьми і ресурсами, безпека і стабільність суспільства, відносин і самого себе, аніж для чоловіків. Для чоловіків є більш важливими особистий успіх, досягнення поставлених цілей, отримання насолоди та задоволення, а також нові гострі відчуття.

В результаті кореляційного аналізу було виявлено такі значущі зв'язки за методикою «Смисложиттєві орієнтації»:

1) змінна «цілі»: була помічена тенденція до того, що чим вищими будуть показники змінної «цілі» у досліджуваного, тим вищими у нього будуть показники змінних «інтернальність в міжособистісних стосунках» ($r = 0,493$; $p \leq 0,05$) та «досягнення» ($r = 0,495$; $p \leq 0,05$); відповідно, чим більш важливими для досліджуваного є цілі в майбутньому, що надають життю сенсу, тим з вищою вірогідністю, що він вважає саме себе відповідальним за побудову міжособистісних відносин з оточуючими, а також надає особливо великого значення досягненням;

2) змінна «результативність»: чим вищим є усвідомлення результативності свого життя, тим більше людина вважає свої дії важливим фактором організації власної виробничої діяльності ($r = 0,479$; $p \leq 0,05$),

тим більше вважає, що вона сама домоглася всього того доброго, що було і є в її житті ($r = 0,511$; $p \leq 0,05$), і тим важливішою для неї є цінність домінування над іншими ($r = 0,468$; $p \leq 0,05$), а також цінність чуттєвого задоволення ($r = 0,569$; $p \leq 0,05$), тим більше розвинений принциповий симптомокомплекс відповідальності ($r = 0,459$; $p \leq 0,05$), за якого людина бере на себе відповідальність тільки стосовно принципів, надзвичайно важливих речей, що відображають її відношення до світу;

3) змінна «локус інтернальності – Я»: чим вищим буде у досліджуваного уявлення про себе як про сильну особистість, яка має достатню свободу вибору, тим вищим буде приписування важливих подій у його житті результатам власних дій ($r = 0,644$; $p \leq 0,05$); стримування та запобігання дій, а також схильностей і спонукань до дій, які можуть завдати шкоди іншим або не відповідають соціальним очікуванням ($r = -0,515$; $p \leq 0,05$); самостійність мислення і вибору способів дії ($r = 0,638$; $p \leq 0,05$); важливість цінності задоволення ($r = 0,520$; $p \leq 0,05$), відповідність своїм етичним уявленням, цінностям ($r = 0,489$; $p \leq 0,05$);

4) змінна «локус інтернальності – життя»: чим вищою у досліджуваних є впевненість в тому, що людині дано контролювати своє життя, тим більше вони вважатимуть себе багатим в чому відповідальними за своє здоров'я: якщо вони хворі, то звинувачують в цьому себе і вважають, що одужання багато в чому залежить від їхніх дій ($r = 0,373$; $p \leq 0,05$), тим вищим буде усвідомлення себе відповідальним за побудову міжособистісних відносин з оточуючими ($r = 0,410$; $p \leq 0,05$) і вищим є показник цінності «конформність» ($r = -0,553$; $p \leq 0,05$).

За методикою «Ціннісний опитувальник Шварца» в результаті кореляційного аналізу було виявлено такі значущі зв'язки:

1) змінна «конформність»: чим більш важливим для досліджуваного є потреба бути таким, як всі, відповідати загальноприйнятим нормам, тим меншим в нього буде уявлення про себе як про сильну особистість, яка має достатню свободу вибору, щоб побудувати своє життя згідно зі своїми цілями і уявленнями про його сенс ($r = -0,515$; $p \leq 0,05$), тим меншим в нього буде усвідомлення більшості важливих подій у житті як результату власних дій ($r = -0,653$; $p \leq 0,05$), тим більш важливим для нього буде розуміння, терпимість, захист благополуччя всіх людей і природи ($r = 0,472$; $p \leq 0,05$), тим більш важливими для нього будуть задоволення в житті ($r = 0,410$; $p \leq 0,05$) і тим вищою

буде потреба в домінуванні над іншими ($r = 0,484$; $p \leq 0,05$);

2) змінна «традиції»: чим більшими у досліджуваного є повага, прийняття звичаїв та ідей, які існують в культурі, тим вищою є потреба в стабільності та безпеці ($r = 0,637$; $p \leq 0,05$), тим більш важливою для нього буде потреба в тому, щоб бути таким, як всі ($r = 0,644$; $p \leq 0,05$), тим більше значення матиме задоволення в житті ($r = 0,520$; $p \leq 0,05$), і тим вищим в нього буде рівень відповідальності на основі прийнятих норм поведінки та правил ($r = 0,411$; $p \leq 0,05$), а також самоствердження ($r = 0,537$; $p \leq 0,05$).

3) змінна «самостійність»: чим більш важливою для досліджуваного є потреба в незалежності та автономності, тим більшим є його уявлення про себе як про сильну особистість, яка має достатню свободу вибору ($r = 0,638$; $p \leq 0,05$), щоб побудувати своє життя згідно зі своїми цілями і уявленнями про його сенс, і тим вищим в нього буде рівень відповідальності на основі власних переконань, цінностей ($r = 0,487$; $p \leq 0,05$).

Висновки з проведеного дослідження. Отже, отримані результати можуть бути використані в подальших наукових дослідженнях, а також в діяльності практичного психолога. Подальший теоретичний аналіз та наявні емпіричні дані можуть бути покладені в основу розробки програми з розвитку особистісної відповідальності в процесі інтеграції ціннісної сфери особистості в юнацькому віці.

ЛІТЕРАТУРА:

1. Ильин Е.П. Психология взрослости / Е.П. Ильин. – СПб. : Питер, 2012. – 544 с.
2. Кон И.С. Психология ранней юности: книга для учителей / И.С. Кон. – М. : Просвещение, 1989. – 255 с.
3. Купченко В.Е. Особенности характеристик жизненного пути у лиц с различным типом ответственности : дисс. ... канд. психол. наук / В.Е. Купченко. – Омск, 2004. – 180 с.
4. Леонтьев Д.А. Очерк психологии личности / Д.А. Леонтьев. – 2-е изд. – М. : Смысл, 1997. – 64 с.
5. Леонтьев Д.А. Ценностные представления в индивидуальном и групповом сознании: виды, детерминанты и изменения во времени / Д.А. Леонтьев // Психол. обозрение. – 1998. – № 1. – С. 13–25.
6. Муздыбаев К.К. Психология ответственности / К.К. Муздыбаев. – М. : Либроком, 2010. – 244 с.
7. Психология личности: Хрестоматия / ред.-сост. Д.Я. Райгородский. – 2-е изд., доп. – Самара, 1999. – 447 с.
8. Яницкий М.С. Ценностные ориентиры личности как динамическая система / М.С. Яницкий. – Кемерово : Кузбассвузиздат, 2000. – 189 с.
9. Психологические тесты [Электронный ресурс]. – Режим доступа : <http://psylist.net/praktikum>.